

Hak Dini Kur'an Dili Adlı Tefsirde Hadis Kullanımı

Yrd.Doç.Dr. Sami ŞAHİN*

Özet

Dirayet ve rivâyet özelliği taşıyan *Hak Dini Kur'an Dili* adlı tefsirinde M. Hamdi Yazır, âyetleri açıklamak için sahih hadisler yanında hasen ve zayıf hadisler kullanmıştır. O, kullandığı hadis ve rivâyetleri hadis kitapları yerine çoğunlukla tefsir kitaplarını referans göstererek almıştır. Ayrıca her hangi bir kaynak belirtmeden meçhul kalıpları kullanarak da rivâyette bulunmuştur. Onun tefsirinde ne tür rivâyet ve hadislere yer verdiği örneklerle ortaya konmuş, böylece hadisçilik açısından kuvvetli ve zayıf yönüne işaret edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hak Dini Kur'an Dili, Elmalılı, hadis kullanımı

Abstract

Elmalılı M. Hamdi Yazır used non-authentic and hasen (*agreeable*) traditions (*hadith*) besides the authentic ones to explain the verses of the Qur'an in his commentary book titled '*Hak Dini Kur'an Dili*' having the aspects of narration and rationality. In his book, he took the traditions and narratives to explain the verses mostly giving reference to the commentary books instead of hadith books. In addition, he narrated some traditions using unknown models without referring to any sources. The kinds of narratives and traditions that he gave place in his commentary book were put forward with examples, and so it was indicated to his strong and weak sides from the angle of hadith science.

Key Words: Hak Dini Kur'an Dili, Elmalılı, hadith usage

Giriş

Her İslami ilim, hadislerden ve hadis ilimlerinden faydalanmış ve hadislere dayanarak veya onlardan yardım alarak pek çok problemi çözmeye yahut hüküm çıkarmaya çalışmıştır. Tefsirin âyetleri izah ederken hadislerden müstağni olamaması, fıkhnın hadisleri kullanmadan hüküm çıkarmasının mümkün olmadığı gibi kelim, ta-

* Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi
(samisahin@cumhuriyet.edu.tr)

savvuf ve diğer ilimlerin de hadislerden ve ulumu'l-hadisten faydalanmadan yani onları kaynak olarak kabullenmeden varlıklarını sürdürebilmeleri oldukça zordur.

Müfessirler, özellikle rivâyete dayananlar âyetleri açıklarken Hz. Peygamber'den nakledilen rivâyetlere müracaat etmeden tefsir yapmalarının mümkün olmayacağını bilirler. Bu yüzden her müfessir tefsirinde âyetlerin açıklanmasına yardımcı olacak uygun hadisleri arayıp bulmaya ve onlara yer vermeye gayret gösterir. Hadislerden yoksun bir tefsirin ilmi değerinin ne kadar düşük olacağı aşîkardır.

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (1878-1942), Osmanlı'nın son döneminde yetişen ve Cumhuriyet'in ilk dönemlerini idrak eden bir ilim adamıdır. Birçok ilimle meşgul olmasından dolayı çok yönlü bir alim olarak tanınmıştır. Ancak daha çok *Hak Dini Kuran Dili* adlı eseriyle meşhur olmuştur. Elmalılı'nın bu tefsirinin tefsir literatüründe önemli bir yeri vardır. Zira o, tefsirlerin birçoğunu bir araya getirme gayretiyle memzûc bir tefsir yazmıştır. Bu bakımdan 'onu okumak demek pek çok tefsiri okumak demektir' denilse mübalağa yapılmış sayılmaz.

Hak Dini Kur'an Dili hakkında tefsir açısından yapılan çeşitli ilmi araştırmalar yanında kelam, felsefe, tasavvuf, sosyoloji ve psikoloji gibi diğer ilimlerle olan irtibatını ortaya koymaya çalışan akademik çalışmaların varlığı bilinmektedir. Bunlar içinde özellikle tefsir alanında üç tane doktora tezi,¹ onun çeşitli ilimlerle olan ilgisinin araştırıldığı bir çok yüksek lisans tezi² yapılmış, ayrıca 4-6

¹ Doktora tezlerinin birisi yurt dışında, diğer ikisi ise Türkiye'de yapılmıştır. Bu çalışmalar şunlardır:

- 1- Fahri Gökcan, *Commehtaire du Coran par Elmalılı*, Paris, 1970.
- 2- İsmet Ersöz, *Elmalılı Mehmed Hamdi Yazır ve Hak Dini Kur'an Dili*, Konya, 1986.
- 3- Mustafa Özel, *Elmalılı ve Mevdudi'nin Tefsirlerine Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım*, İzmir, 1999.

² Yüksek lisans olarak hazırlanmış olan tezlerden bazıları şunlardır:

- 1- İsmet Ersöz, *Hak Dini Kuran Dili'nde Hadis İsti'mal Tarzı*, Erzurum, 1976.
- 2- Coşkun Dikbıyık, *Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın Felsefi Yönü ve Tefsirindeki Felsefi Unsurlar*, İstanbul, 1986.
- 3- İbrahim Gürses, *Elmalılı Tefsirinde Psikoloji Konuları*, Bursa, 1990.
- 4- Yasin Çırçır, *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Peygamberlik'le İlgili Görüşleri*, Bursa, 1995.
- 5- Alaattin Dikmen, *Elmalılı Tefsirindeki Sosyolojik Yaklaşımlar*, Bursa, 1995.
- 6- Nurettin Başyigit, *Elmalılı'da İlmi Tefsir*, Bursa, 1996.
- 7- Hüseyin Kurt, *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Felsefi Düşüncesi*, Ankara, 1996.
- 8- İkrâm Demirel, *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Ahiret Hayatı Hakkındaki Görüşleri*, Bursa, 1997.
- 9- Abdulhamit Sinanoğlu, *Elmalılı M. Hamdi Yazır Tefsirinde Allah ve Alem*, Van, 1997.

Eylül 1991'de Elmalılı'da bir sempozyum düzenlenmiştir.³

Yapılan bu akademik çalışmalara bakıldığında hadis alanında araştırmanın yok denecek kadar az olduğu görülür. Mevcut araştırmaların bir çoğunda hadis konusuna kısaca temas edilmiş olsa da asıl araştırma konularına ağırlık verilmiştir. Bu tefsirdeki hadis konusunu sınırlı da olsa ele alan tek müstakil araştırma İsmet Ersöz tarafından yüksek lisans olarak hazırlanan *Hak Dini Kuran Dili'nde Hadis İsti'mal Tarzı* (Erzurum, 1976) adındaki bir çalışmadır. Bu çalışmanın bu konuda ilk olması önemlidir, ancak birçok eksik ve hatalı yönlerinin bulunması, konunun esaslı bir şekilde incelenmesini gerekli kılmaktadır.

Elmalılı'nın telif ettiği eserleri tetkik edildiğinde aralarında hadisle ilgili hiçbir eserin bulunmadığı görülür. Bunun sebebi, onun daha çok fikir ve düşüncelerini felsefî, itikadî, fikhî, tasavvufî ve ictimai meseleler üzerine yoğunlaştırmasıdır.⁴ Fakat onun *Hak Dini Kur'an Dili* adını taşıyan meşhur tefsirinin birçok islamî ilimle birlikte hadis alanını ilgilendiren yönleri de mevcuttur. İlgili diğer ilimlerde birçok yüksek lisans düzeyinde çalışma yapılırken, hadisle ilgili kısmı yeterince irdelenmediği, bu konudaki çalışmaların yok denecek kadar az olmasından rahatlıkla anlaşılar.

Dolayısıyla Elmalılı'nın tefsirinde hadislerle ilgisi, hadisteki vukufiyeti ve mahareti kısaca onun hadisçilik yönü ortaya konması gereken bir husustur. Biz makalemizde bu hususa dikkat çekmek, tefsirdeki hadisleri genel bir değerlendirmeye okuyucuya sunmak ve konuyla ilgili bazı tekliflerde bulunmaya gayret ettik.

I- Tefsirin Rivâyet ve Dirâyet Bakımından Dayanağı

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın tefsirinde izlediği yöntem dört ana esas etrafında dönmektedir. Birincisi Kur'an'ın Kur'an ile tefsiri, ikincisi Hz. Peygamber'den varid olan tefsir, üçüncüsü sahabe ve tabiinden nakledilen açıklamalar -ki bunlarda bir taraftan hadis, bir taraftan ise te'vil durumu söz konusudur-, dördüncüsü ise bu üç esas araştırıldıktan sonra Arapça ve şer'î ilimler ile akfî

10- Hatice Özsera, *Elmalılı M. Hamdi Yazır ve Tasavvuf Anlayışı*, Ankara, 1997.

11- Sabri Yılmaz, *Elmalılı Tefsirinde Kader Problemi*, İzmir, 1997.

12- İlhan Güneş, *Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın İsbat-ı Vacib Konusundaki Görüşleri*, Bursa,

13- Oğuzhan Şemseddin Yağmur, *Elmalılı Hamdi Yazır'ın Hak Dini Kuran Dili'nde Sebeb-i Nüzul*, İzmir, 2001.

14-Recep Orhan Özel, *Elmalılı Hamdi Yazır'ın Bilimsel Tefsirciliği*, Sivas, 2002.

³ Bu sempozyum *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu* olarak TDV tarafından (Ankara, 1993) neşredilmiştir.

⁴ Yavuz, Yusuf Şevki, "Elmalılı Muhammed Hamdi", *DİA*, İstanbul, 1995, XI, 62.

ilimler çerçevesinde yapılan tevildir.⁵ Bu esasların birinci, ikinci ve kısmen üçüncüsü tefsirin rivâyet, yine kısmen üçüncü ve dördüncü esas tefsirin dirâyet yönünü yansıtmaktadır. Dolayısıyla ortaya koyduğu bu tefsir, hem rivâyet hem de dirâyet yönü bulunan tefsirler arasına dahil edilebilir.

Kur'ân âyetlerini tefsir etmede hadislerle olan ihtiyacı bütün ilim erbabı kabul eder. Dirâyet tefsiri tabir edilen tefsir kitaplarında bile hadislerden istifade edildiği görülür. Öyleyse ister dirâyet isterse rivâyet olsun, hiçbir tefsir hadislerden müstağni kalamaz. Bunu bilen Elmalılı da tefsirinde hadislerle çokça yer vermiştir. Aşağıda onun tefsirde hadisi kullanma yöntemini birkaç başlık altında inceleyeceğiz.

II- Hadis Kaynakları

Elmalılı, müracaat ettiği tefsirlerin isimlerini sıraladıktan sonra hadisten Kütüb-i Sitte ve İbnu'l-Esîr'in en-Nihâye'sini her zaman müracaat edebilmek için yanında bulundurduğunu ifade etmiştir.⁶ Kütüb-i Sitte dışında birçok hadis kaynağından da referans vermiştir. Bunlar arasında Mâlik'in *Muvatta'*ını, Darimî'nin *Sünen*'ini, Ahmed'in *Müsned*'ini, İbn Hıbbân'ın *Sahîh*'ini, Bezzâr'ın *Müsned*'ini, Taberânî'nin *Mucem*lerini, Beyhâkî'nin *Kitabu'l-esmâ ve's-sıfât*'ını, Hâkim'in *Müstedrek*'ini, Hâkim et-Tirmizî'nin *Nevadiru'l-usul*'ü, Abd b. Humeyd, İbn Marduye ve İbn Asakir'in kitapları ve daha başkalarını saymak mümkündür.

Elmalılı'nın tefsirinde mesned olarak kullandığı hadisleri kendisinin de ifade ettiği gibi Kütüb-i sitte hadislerinden seçtiği muhakkaktır. Ancak kullandığı bütün hadisleri doğrudan kaynağından alarak kullandığını söylemek oldukça zordur. Zira o, birinci el hadis kaynakların dışında çoğunluğunu tefsir kaynaklarının oluşturduğu ikinci el, hatta üçüncü el denebilecek kaynaklardan da çokça nakilde bulunmuştur. Fakat bunu yaparken kullandığı hadisleri tefsir kitaplarından naklettiğini genel olarak belirtmemiştir. Okuyucu, tefsirde nakledilen hadislerle bakınca sanki onların hepsini Elmalılı'nın bizzat kendisinin aktardığı zehabına kapılabilir. Halbuki onun en fazla kullandığı tefsir kitaplarındaki hadis nakilleri ile *Hak Dini Kur'an Dili*'ndeki hadis nakilleri karşılaştırdığımızda, bir çok hadisin aynen diğer tefsir kitaplarından alındığını görmekteyiz. Bu hususun örneklerine tefsirin değişik yerlerinde rastlamak mümkündür. Şimdi bununla ilgili örnekleri gördüğümüzde mesele daha da netleşecektir.

⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili Yeni Mealli Türkçe Tefsir*, Matbaai Ebuzziya, Diyanet İşleri Reisliği neşriyatından, İstanbul, 1936, I, 29-30.

⁶ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, mukaddime, I, 20.

A-Âyetlerin Tefsiri için Aldığı Kaynağı Belirtmesi ve Kaynak İsmi Vermemesi

1- Aldığı Kaynağı Belirtmesi

Elmalılı âyetlerin izahında kullandığı rivâyet ve hadisleri çoğunlukla tefsirlerden naklettiğini, bizzat alıntı yaptığı tefsirlerin ismini vermek sûretiyle kendisi ifade etmiştir. Bunlar içinde Taberî (310/922) ve Alûsî'nin (1270/1853) ismi dikkat çekmektedir. Taberî'den yaptığı nakillerden bazıları şunlardır:

Kehf sûresinin nüzul sebebine temas ederken İbn Cerir et-Taberî'nin o konudaki rivâyetlerle ilgili değerlendirmesine yer vermiştir.⁷ Fatıha sûresinin 7. âyetinin tefsirinde Taberî'nin bu konuda bir çok âsâr naklettiğinden bahsetmiştir.⁸ Tekvir sûresinin 7. âyetini izah ederken Nu'man b. Beşîr'den nakledilen bir hadisi Taberî'nin adını vererek nakilde bulunmuştur.⁹ Kadir sûresinin birinci âyetinde geçen inzalin manasıyla ilgili İbn Cerîr et-Taberî ve daha başka müfessirlerin kitaplarında geçen İbn Abbas ve Şa'bi'den yapılan rivâyetlere işaret etmiştir.¹⁰

Alûsî'ye gelince mesela Hucurat sûresi'nin 12. âyetinin tefsirini yaparken ilgili hadisleri belirtme esnasında şöyle demiştir: اذكروا *hadisinin zayıf olduğunu belirtmiş, Ahmed b. Hanbel aynı hadis için münker, Beyhakî ise ليس بشيء demiştir. Sahih bile olsa fücürunu ilân eden fâcir hakkındadır.*¹¹

Yasin sûresi için birçok isim kullanıldığını belirten hadisleri Alûsî'nin naklettiğini ifade etmiştir.¹²

Kadir sûresinin 3. âyetinin tefsirini yaparken şöyle bir ifade kullanmıştır: Bununla beraber Âlûsî'nin naklettiğine göre, Hatîb¹³, İbn Abbas ve İbn Müseyyib'den şu lafızları tahrir etmiştir: اريت بني امية يصعدون منبري فشق ذلك علي فانزلت انا انزلناه في ليلة القدر "Bana rüyamda Ümeyye oğullarının minberime çıktıkları gösterildi. Bu bana ağır geldi. Bunun üzerine انا انزلناه في ليلة القدر nazil oldu." Suyutî *ed-Dürrü'l-mensûr*'da¹⁴ bunu belirttikten sonra "şu halde Müzenî'nin o hadis münkerdir tereddüt vardır" diyerek inkardan sarfı nazar etmiş ve zayıflık ile yetinmek istemiştir.¹⁵

⁷ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, IV, 3219.

⁸ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 137.

⁹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, VII, 5601.

¹⁰ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, VIII, 5968.

¹¹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, VI, 4475 (dipnot). Krş. Alûsî, *Rûhu'l-meânî*, Beyrut, İhyâu't-turâsi'l-arabî, ty., XXVI, 158.

¹² Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, V, 4002.

¹³ Hatîb el-Bağdadî, *Tarîhu Bağdad*, ts. Beyrut, IX, 44.

¹⁴ Suyutî, *ed-Durru'l-mensûr fî tefsîri'l-me'sûr*, 1414/1993, Beyrut, VIII, 569.

¹⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, VIII, 5974.

Duhâ sûresinin 5. âyetini izah ederken şöyle bir ifade kullanmıştır: Alûsî'nin *ed-Dürrü'l-mensûr*'dan naklettiğine göre;¹⁶ Müslim, İbn Ömer'den şöyle tahrir etmiştir: Hz. Peygamber, İbrahim a.s. hakkında *فمن تبعني فإنه مني* 'bana uyan bendendir' âyetini, İsa a.s. hakkında ise *ان تعذبهم فإنهم عبادك* 'sen onlara azap edersen kullarıdır' âyetini okudu. İki elini kaldırarak *اللهم امتي امتي* demiş ve ağlamıştır. Allah Teâlâ da Cebrail'e a.s. Muhammed'e gidip şöyle söylemesini emretmiştir: 'Ümmetin hakkında biz seni razı edeceğiz ve utandırmayacağız.'¹⁷ Bu örnekte müellif, hadisi bizzat kendisinin tefsir kaynağından aldığını ifade etmiştir. Suyûtî, hadisi Müslim'den nakletmiş, Alûsî de Suyûtî'den aktarmış, Elmalılı ise Alûsî'den almıştır. Dolayısıyla hadis doğrudan hadis kaynağı yerine tefsir kitaplarından hem de üçüncü el kaynaktan alınmıştır. Halbuki Müslim'in *Sahîh*'inde geçen söz konusu hadisin sahabî râvîsi İbn Ömer değil Abdullah b. Amr b. el-Âs olarak nakledilmiştir.¹⁸

Elmalılı'nın gerek âyetlerin sebep-i nüzulü gerekse âyetleri açıklamak için naklettiği rivâyet ve hadisleri bizzat hadis kaynaklarından almadığını, dolaylı yollardan yani bazı tefsirlerden alıp naklettiğini gösteren daha pek çok örnek verilebilir. Ancak yukarıda verdiğimiz birkaç örnek bile bu hususun anlaşılması için yeterlidir.

2- Kaynak İsmi Vermemesi

Elmalılı, bazen de rivâyet ve hadisleri tefsirlerden naklettiği halde onların isimlerine işaret etmemiştir. Bu hususun tespitini yapmak Elmalılı'nın naklettiği bazı rivâyet ve hadislerin tefsir kitaplarıyla karşılaştırılmasıyla mümkün olmaktadır. Bunun da birçok örneği tefsirin değişik yerlerinde mevcuttur.

Örnek: Müellif, İsrâ sûresinin 85. âyeti ile ilgili açıklamaları yaparken şu rivâyeti nakletmiştir: Siyerde İbn Abbas'tan nakledildiğine göre Kureys, Nadr b. Hâris ile Ukbe b. Ebî Muayt'ı Medine'deki Yahudi hahamlarına gönderip şöyle demişler: onlar ehli kitaptır ve bizde olmayan bilgiler onlarda bulunur. Muhammed'e sorun bakalım. Bunun üzerine ikisi birlikte Mekke'den çıkıp Medine'ye varmış ve sormuşlar. Yahudiler 'ona Ashabı Kehf, Zülkarneyn ve ruhu sorunuz. Şayet sorulan soruların hepsine cevap verir veya susar cevap vermezse peygamber değildir. Eğer bir kısmına cevap verir bazılarını cevaplamazsa peygamberdir' demişler. Zira ruh, Tevrat'ta müphem ifade edilmiştir. Onlar da gelip bu üç hususu sormuşlar. Ancak iki husus açıklanmış ruh konusu ise kapalı bira-

¹⁶ Alûsî, *Rûhu'l-meânî*, XXX, 161.

¹⁷ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, VIII, 5894-5.

¹⁸ Müslim, *Sahih*, İstanbul, 1413/1992, iman, 346.

kılmıştır. Böylece onlar sorduklarına pişman olmuşlar.¹⁹

Onun naklettiği bu rivâyet Alûsî'nin *Rûhu'l-meânî*'sinde şöyle geçmektedir²⁰:

وفي السير عن ابن عباس رضي الله تعالى عنهما أن قريشا بعثت النضر بن الحارث وعقبة بن أبي معيط إلى أحبار يهود بالمدينة وقالوا لهم سلوهم محمدا فإنهم أهل كتاب عندهم من العلم ما ليس عندنا فخرجوا حتى قدموا المدينة فسألوه فقالوا سلوه عن أصحاب الكهف وعن ذي القرنين وعن الروح فإن أجاب عنها أو سكت فليس بنبي وإن أجاب عن بعض وسكت عن بعض فهو نبي فجاءوا وسألوه فتبين لهم صلى الله عليه وسلم القضيئين وأبهم أمر الروح وهو مبهم في التوراة

Görüldüğü gibi iki tefsirdeki ifadeler birbirisinin aynısıdır, ancak aralarındaki fark sadece birisinin Arapça diğersinin ise Türkçe olmasıdır.

Örnek: Yine İsra sûresinin 85. âyetiyle ilgili şu ifadelere yer vermiştir: Ahmed²¹, Neseî²², Tirmizî²³, Hâkim, İbn Hıbban ve daha başka muhaddislerin İbn Abbas'tan rivâyetine göre, Kureyş Yahudilerine 'bize bir şey verin şu adama soralım' demişler. Yahudiler de 'ona ruhu sorunuz' demişler. Bunun üzerine bu ayet nazil olmuştur Bu rivâyeti esas alanlara göre bu âyet Mekki'dir. Ancak Buharî²⁴, Müslim²⁵ ve daha başka muhaddislerin tahricine göre Abdullah b. Mesud şöyle demiştir: ben Hz. Peygamber s.a.v. ile Medine'de bir tarlada yürüyordum ve o bir değneğe dayanıyordu. O sırada bir gurup Yahudi rastladı ve birbirlerine 'şuna ruhu sorunuz' dediler. Bunun üzerine onlardan birisi ruhu sormuştur. Resulullah ise ona hiçbir karşılık vermeyip susmuştur. Ben böylece ona vahyolunduğunu anladım ve olduğum yerde kalakaldım. Vahiy nâzil olduğunda buyurdu ki: و يسئلونك عن الروح قل الروح من امر ربي و ما اوتيتم من العلم الا قليلا Bu rivâyeti esas alanlara göre ise bu âyet, Medine'de inmiştir. Bundan dolayı bazıları bu âyetin biri Mekke'de diğeri Medine'de olmak üzere iki defa nâzil olduğunu söylemişlerdir.²⁶

Yukarıdaki ifadelerin aynısını *Rûhu'l-meânî*'de bulmak mümkündür.²⁷

أخرج أحمد والنسائي والترمذي والحاكم وصححه وابن حبان وجماعة عن ابن عباس قال قالت قريش لليهود أعطونا شيئا نسال هذا الرجل فقالوا سلوه عن الروح فسألوه فنزلت (ويسألونك) الخ...

وعلى هذا وما قبله مكية.....

¹⁹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, IV, 3197-8.

²⁰ Alûsî, *Rûhu'l-meânî*, XV, 152-3. Krş. İbn Hişam, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, 1375/1955, Mısır, I-II, 300-1.

²¹ Ahmed, *Müsned*, I, 255.

²² Neseî, *es-Sünenü'l-kubrâ*, 1411/1991, Beyrut, h.no: 11314.

²³ Tirmizî, *Sünen*, Tefsîru sûreti benî İsrâil, h.no: 3140, (V, 304).

²⁴ Buharî, *Sahih*, itisam, 3.

²⁵ Müslim, *Sahih*, sıfatu'l-münafikûn, 32.

²⁶ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, IV, 3198.

²⁷ Alûsî, *Rûhu'l-meânî*, XV, 152-3.

فقد أخرج الشيخان وغيرهما عن ابن مسعود رضي الله تعالى عنه قال : كنت أمشي مع النبي صلى الله عليه وسلم في خرب المدينة وهو متكئ على عسيب فمر بقوم من اليهود فقال بعضهم لبعض سلوه عن الروح وقال بعضهم : لا تسألوه فسألوه فقالوا : يا محمد ما الروح فما زال متوكئا على العسيب فظننت أنه يوحى إليه فلما نزل الوحي قال (ويسألونك عن الروح) الآية...

وعلى خير الصحيحين مدنية وجمع بعضهم بين ذلك بأن الآية نزلت مرتين فتدبر

Elmalılı, Türcüye çevirerek aynen alıp kullandığı ifadeleri bazen *Rûhu'l-meânî*'deki sıraya göre değil, kendi tercihinine uygun olarak tertip etmiştir. Yukarıdaki iki örnekten bunu anlamak mümkündür.

Örnek: Leyl sûresinin sonunda şöyle bir nakilde bulunmuştur: İbn Ebî Hâtim, Ebu's-Şeyh ve İbn Asâkir İbn Mesud'dan şöyle dediğini nakletmişlerdir: Hz. Ebû Bekir, Bilal'i Ümmeyye b. Halef'ten bir hırka ile dört bin dirheme satın alıp hürriyetine kavuşturmuştur. Allah Teâlâ da *inzal etmiştir*.²⁸

Hâlbuki yaptığı bu nakil *Rûhu'l-meânî*'de aynen geçmektedir: وأخرج ابن أبي حاتم وأبو الشيخ وابن عساكر عن ابن مسعود قال أن أبا بكر اشترى بلالا من أمية بن خلف بيرة وعشرة أواق فأعتقه فأنزل الله تعالى والليل إذا يغشى إلى قوله سبحانه إن سعيكم لشتى²⁹

Örnek: Abese sûresinin 34 den 37. âyetine kadar olan âyetleri izah ederken şöyle bir nakilde bulunmuştur: Taberânî, İbn Mardu'ye, Beyhakî ve Hâkim müminlerin annesi Sevde binti Zem'a'dan r.a. şöyle rivâyet etmişlerdir: Hz. Peygamber يحشر الناس يوم القيامة حفاة عراة غرلا قد ألجمهم العرق وبلغ شحوم³⁰ ayak, çırılçıplak, sünnetsiz, ter gem gibi boğazlarına tıkanmış ve kulakları tozuna çıkmış bir halde haşrolunurlar' buyurmuştur. Ya Resulallah! eyvah o ne sefalet! birbirinin ayıbına bakacaklar dedim İnsanlar yeterince meşguldürler' buyurdu ve şu âyeti okudu. لكل امرئ منهم يومئذ شأن يغنيه³¹

Söz konusu rivâyeti *Rûhu'l-meânî*'de Arapça aslını bulmak mümkündür. Bu ibareler şöyle geçmektedir: وأخرج الطبراني وابن مردويه والبيهقي والحاكم وصححه عن أم المؤمنين سودة بنت زمعة قالت قال النبي صلى الله تعالى عليه وسلم يحشر الناس يوم القيامة حفاة عراة غرلا قد ألجمهم العرق وبلغ شحوم الأذان قلت يا رسول الله واسوأته ينظر بعضهم إلى بعض قال شغل الناس عن ذلك وتلا يوم يفر الآية³²

Ancak bu rivâyet, Ahmed, Buhârî, Müslim, Tirmizî ve Neseî gibi daha muteber muhaddislerin eserlerinde geçmektedir.³³ Burada

²⁸ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, VIII, 5882.

²⁹ Alûsî, *Rûhu'l-meânî*, XXX, 148.

³⁰ Müellif غرلا kelimesine sölpük ve sarkık anlamı vermiştir. Hâlbuki bu kelimenin sözlük anlamı sünnetsizdir. O nedenle biz de yukarıdaki metinde sözlük anlamına uygun olanı tercih ettik.

³¹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, VII, 5589.

³² Alûsî, *Rûhu'l-meânî*, XXX, 48.

³³ Mesela bkz.: Mesela Ahmed, *Müsned*, İstanbul, 1413/1992, I, 223, 229, 235, 253, III, 495, VI, 53 (değişik varyantlarıyla); Buhârî, *Sahih*, İstanbul, 1413/1992, enbiya, 8,(IV,110) 48(IV,142), tefsiru sûreti 5/14,(V,191) 21/2(V,

Alûsî hadisleri daha önceki ve daha muteber kaynaklar yerine daha sonraki ve daha az itibara sahip hadis kaynaklarından nakilde bulunmuştur. Bu nakilleri de Elmalılı Alûsî'den aynen almıştır. Dolayısıyla Elmalılı da öncelikli ve daha muteber hadis kaynaklarına müracaat etmeden rivâyet ve hadisleri ikinci elden nakletmeyi tercih etmiştir.

Örnek: Ahmed, Tirmizî, Hâkim, -ikisi de sahih demişlerdir- Neseî, İbn Mâce, İbn Hibban ve daha başka muhaddisler Ebu Hureyre tarihiyle Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu nakletmişlerdir: "Kul bir günâh işlediği vakit kalbinde siyah bir nokta, bir leke oluşur, eğer tövbe edip çekinir, istiğfar ederse kalbi yine parlar, günaha döner yine yaparsa o leke artar, nihayet kalbini kaplar. İşte Kur'ân'da Allah Tealâ'nın belirttiği rân budur."³⁴

Bu ifadenin aynısını *Rûhu'l-meânî*'de bulmak mümkündür:

وأخرج الإمام أحمد والترمذي والحاكم وصحاحه والنسائي وابن ماجه وابن حبان وغيرهم عن أبي هريرة عن النبي صلى الله تعالى عليه وسلم قال إن العبد إذا أذنب ذنبا نكتت في قلبه نكتة سوداء فإن تاب ونزع واستغفر صقل قلبه وإن عاد زادت حتى تعلو قلبه فلذلك الران³⁵

Örnek: Abd b. Humeyd, İbn Merdûye ve İbn Asâkir Ebî Zer'den şöyle rivâyet etmişlerdir: Hz. Peygamber'e 'ya Resulallah! Yüce Allah kaç kitap indirmiştir?' dedim. O da buyurdu ki: elli sahife Şit'e, otuz sahife İdris'e, on sahife İbrahim'e on sahife de Tevrat'tan önce Musa'ya, Tevrat, Zebur, İncil ve Furkan olmak üzere yüz dört kitap indirdi. Dedim ki: Ya Resulallah! İbrahim'in sayfeleri ne idi? Resulullah şöyle buyurdu: hepsi öğütlerden oluşuyordu. Ey kendisine gurur kibir hakim olmuş Melik, ben seni dünya malını biriktiresin diye göndermedim, ancak mazlumun duasını benim yerime yerine getirmen için gönderdim. Çünkü ben mazlumun duasını kâfir bile olsa geri çevirmem. Aklına karşı mağlup olmadıkça akıllıya gerektir ki, üç saati ola. Bir saatinde Rabbine münacât ede, bir saatinde nefsinin muhasebe ederek yaptığını düşüne, bir saatinde ise helalinden ihtiyaç için تنها kala. Zira bu saatte hem öbür saatler için bir yardım hem kafasını toplama hem de zihnini dinlendirme söz konusudur. Akıllı kişi zamanını görmesi, kendi işine yönelmesi ve diline hâkim olması gerekir. Çünkü kelâmını amelinden sayan kimse az söyler. Ancak lüzumlu durumlar hariç. Akıllı olan üç şeyi istemesi gerekir. Geçimini düzeltmek, varacağı yer için hazırlık

240); Müslim, *Sahih*, cennet, 56-8 (III, 2194); Tirmizî, *Sünen*, İstanbul, 1413/1992, kıyame, 3, H.no: 2423, tefsir sûreti 80/2, H.no: 3332; Neseî, *Sünen*, İstanbul, 1413/1992, cenaiz, 118-9, H.no: 2079-82; Hakim, *Müstedrek*, Beyrut, 1411/1990, II, 559 (h.no: 3898).

³⁴ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, VII, 5658-9. Ahmed, *Müsned*, II, 297, Tirmizî, *Sünen*, tefsir, 83/1, hno:3334; İbn Mâce, *Sünen*, zühd, 29, h.no: 4244; Neseî, *es-Sünenü'l-kubrâ*, amelu'l-yevm ve'l-leyle, h.no: 10251.

³⁵ Alûsî, *Rûhu'l-meânî*, XXX, 73.

³⁷ Alûsî, *Rûhu'l-meânî*, XXX, 111.

ولا بجزار على ظهر الوضم باتوا نياما وابن هند لم يتم
بات يقاسيها غلام كالزلم خدلج الساقين ممسوح القدم

Haber alınınca takip edilmiş, ancak yetişilememiştir. Ertesi yıl yani umre-i kaza yılı Bekr b. Vâil hacılarıyla birlikte Yemame'den çıkarak hacca gelmiş, yanlarında bir hayli ticarî mal varmış. Kurbanlık develerin birçoğunu gerdanlıklarla süsleyip Kâbe'ye sevk etmiştir. Müslümanlar karşıdan bunların geldiklerini duyunca karşılayıp vurmak için Resulullah'dan izin istemişler, bu âyet nâzil olmuş, izin verilmemiştir.³⁸

Bu örnekte Elmalılı, sebep-i nüzulü hangi tefsir kaynaklarından aldığına rivâyetin sonunda Taberî, Ebu Hayyân, Ebu's-Suûd, el-Hafaci gibi isimlere atıfta bulunmuştur.³⁹

Örnek: Hucurat sûresinin 1. âyetinin sebep-i nuzulü ile ilgili birkaç rivâyet olduğunu belirttikten sonra bu rivâyetleri şöyle sıralamıştır:

1- Buharî'de⁴⁰ geçen Abdullah b. Zübeyr'den bir rivâyete göre Benî Temîm'den Resulullah'a bir hey'et gelmişti. Hz. Ebu Bekir Ka'ka' b. Ma'bed'i onlara emir yap dedi, Hz. Ömer de Akra' b. Hâbis'i emir yap dedi. Ebû Bekir: sırf bana muhalefet etmek istedin dedi, Ömer de: hayır sana muhalefet etmek istemedim dedi, münakaşa ettiler, sesleri yükseldi, bundan dolayı يا ايها الذين امنوا لا تقدموا بين يدي الله ورسوله nâzil oldu. Ancak Buharî ve daha başka muhaddislerin rivâyetlerine göre bu münakaşa bundan sonraki âyetin nüzulüne sebep olmuştur.

2- Abd b. Humeyd, İbn Cerîr ve İbn Münzir'in Hasen'den rivâyetlerine göre bazı kimseler kurban bayramı günü Resulullah'tan önce kurban kesmişlerdi. Hz. Peygamber onlara kurbanlarını yeniden kesmelerini emretti, bu âyet nâzil oldu. Keşşaf'ın nakline göre, bayram namazından önce kestikleri için bu âyet nâzil olmuştu. Resulullah da onlara yeniden bir kurban kesmelerini emretti.

3- İbn Cerîr'in Katâde'den rivâyetine göre, bazı kimseler 'şunun hakkında şöyle nâzil olsaydı şöyle şöyle olurdu' diye söylüyorlardı da bu âyet nâzil oldu.

4- Âlûsî'nin kaydettiğine göre Hasen'den şu da rivâyet edilmiştir: Hz. Peygamber Medîne'ye iyice yerleşince kendisine uzak yerlerden elçiler geliyor, pek çok mesele hakkında yoğun sorular so-

³⁸ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, II, 1553-4.

³⁹ Bkz.: Taberî, *Camîu'l-beyan*, Beyrut, 1412/1992, IV, 397 (h.no: 10961); Ebu Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, Beyrut, 1412/1992, IV, 164; Ebu's-Suûd, *İrşadu akli's-selim*, Dâru'l-fikr, yy, ty, II, 4-5; Şihabuddin el-Hafaci, *İnayetü'l-kâdî ve kifayetu'r-râdî ala tefsiril beydavi*, Beyrut, Dâru sâdir, ty, III, 213-4.

⁴⁰ Tefsîru sûreti'l-hucurat 49/1 (VI,46).

ruyorlardı. Resulullah söze başlamadan önce herhangi bir mesele konuşmaları nehyedildi. Ebû Hayyân *Bahir*'de şöyle demiştir: Resulullah ile bir kavimin görüşmesi söz konusu olduğunda nasıl selâm vereceklerini öğretmek üzere Ebû Bekir onlara bir adam gönderir ve Hz. Peygamber'in huzurunda sükûnet ve vakar üzere bulunmalarını emrederdi.⁴¹

Müellifin kaydettiği bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere söz konusu bu rivâyetler değişik birkaç müfessirin veya tefsirin adına atıfta bulunarak nakledilmiştir.

Örnek: Necm sûresinin sebebi nüzulünü anlatırken şöyle demiştir: Ebû Hayyân, müşriklerin 'Muhammed Kur'ân'ı kendisi uydu-ruyor' demelerinden dolayı indirildiğini beyan etmiştir. Bu sebeple de Tûr sûresinden sonra gelmesi açıktır. Zira Tûr sûresinde müşrikler tarafından, Resulullah, kâhin, mecnun şâir, Kur'ân'ı kendisi uyduruyor gibi sıfatlar söylenmiştir. Allah Teâlâ da bu itham ve iddiaları reddetmek amacıyla yemin ederek gerçeği açıklamıştır.⁴²

Bu örnekte ise Elmalılı sebep-i nüzulü Ebû Hayyân'dan naklettiğini açıkça belirtmiştir.

Örnek: Saff sûresinin sebep-i nüzulü ile ilgili üç rivâyet olduğunu belirten Elmalılı şöyle devam etmektedir: Hâkim ve daha başkaları sahih bir hadis olarak Abdullah b. Selâm'ın şu sözünü nakletmişlerdir: Resulullah'ın ahabından bir kaç kişiyle oturmuş amellerin hangisinin Allah Teâlâ'ya daha sevimli olduğunu bilsek de onu yapsak diye müzakere etmiştik. Bunun üzerine Allah Teâlâ سبحانه و تعالی âyetlerini inzal buyurdu. Hz. Peygamber de bize sureyi sonuna kadar okudu. Âlûsî şöyle demiştir:⁴³ Bu, Şeyhayn'in şartlarını taşıyan sahih bir hadîstir. Bunu Ahmed, Tirmizî ve daha bir çok muhaddis rivâyet etmiştir.⁴⁴ Hattâ hafız İbni Hacer, demiştir ki 'dünyada rivâyet edilen müselsel hadîslerin en sahihidir' demiştir. İkincisi Dahhâk'tan yapılan şu rivâyettir: Bazı gençler savaşta 'böyle yaptık, şöyle yaptık' diye yapmadıkları şeyleri söylemişlerdi. Üçüncüsü İbn Zeyd'den rivâyet edilmiştir. Buna göre, münafıklar müminlere 'biz sizdeniz ve sizinle beraberiz' dedikleri halde sözlerine muhalif eylemler görülmüş olması sebebiyle nâzil olduğu söylenmiştir. Âlûsî, bu üçün-

⁴¹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili* VI, 4449-50. Sebeb-i nüzul ile ilgili bu dört rivâyet de Âlûsî'den alınmıştır. Bkz.: *Rûhu'l-meânî*, XXVI, 133.

⁴² Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, VI, 4567. Bkz.: Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr*, X, 9.

⁴³ Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, XXVIII, 83.

⁴⁴ Ahmed, *Müsned*, V, 452; Tirmizî, *Sünen*, tefsiri sûreti 61/1 H.no:3309, (V,412-3); Darimî, *Sünen*, İstanbul, 1413/1992, cihad, 1, H.no: 2395, (II, 518).

cünün ilk iki rivâyet kadar kuvvetli olmadığını söylemiştir.⁴⁵

2- Kaynağını Belirtmediği Nakiller

Elmalılı sebep-i nüzulleri naklederken bazen nereden ve kimden aldığına ismen atıfta bulunmakla birlikte çoğunlukla kimden ve nereden aldığına işaret etmemiştir. Onun isimlere atıfta bulunarak naklettiği rivâyetlerin bazı örneklerini yukarıda gördük. Şimdi de isme işaret etmeden sebep-i nüzülleri naklettiği örneklere göz atmak yerinde olacaktır.

Örnek: Ahmed, Nesaî, Tirmizî, Hâkim, İbn Hibban ve daha başka muhaddislerin İbn Abbas'tan yaptıkları rivâyette Kureys'ten bazıları Yahudilere 'bize soracağımız bir şeyler söyleyin de şu adama soralım' demişler. Onlar da 'ruhu sorunuz' demişler. Kureys'in sorması üzerine *و يسألونك عن الروح* "sana ruhu soruyorlar..." âyeti nazil olmuştur.⁴⁶ Bu rivâyete göre bu âyet Mekke'de nazil olmuştur. Fakat Buharî, Müslim'de ve diğer hadis kitaplarında rivâyet edildiğine göre Abdullah b. Mes'ud (r.a.) demiştir ki: "Ben Hz. Peygamber (s.a.v.) ile Medine'de bir tarlada yürüyordum ve o, bir değneğe dayanıyordu. O sırada bir gurup Yahudi rastladı. Birbirlerine 'şuna ruhu sorunuz' dediler. Bunun üzerine bir kısmı hemen ruhu sordu. Bu sorudan sonra Resulullah hiçbir karşılık vermeden sessizliğe daldı. Ben bu durumdan ona vahiy geldiğini anladım ve sessizce olduğum yerde bekledim. Vahiy nazil olunca buyurdu ki: "Sana ruhu soruyorlar. De ki: ruh Rabbimin emridir. Size ilimden sadece az bir şey verilmiştir."⁴⁷ Buna rivâyete göre ise bu âyet Medine'de nazil olmuştur. Bundan dolayı bazıları bu âyetin biri Mekke'de diğeri Medine'de olmak üzere iki defa nazil olduğunu söylemiştir.⁴⁸

Elmalılı'nın tefsir veya müfessirin adını vermeden naklettiği bu rivâyet aynen Alûsî'nin tefsirinde yer almaktadır.⁴⁹

Örnek: İsra sûresi 59. âyetinin sebep-i nüzulüyle ilgili İbn Abbas'tan varid olan şu rivâyeti nakletmiştir: "Mekke halkı Safa tepesinin altın yapılmasını ve Mekke civarındaki dağların ortadan kaldırılıp ziraata uygun hale getirilmesini istemişti. Resulullah bunu Allah Tealâ'dan isteyince buyruldu ki 'istersen yaparım, ancak inkar etmeye devam ederlerse önceki kavimler gibi helak ederim.' Resulullah, 'bunu yapmanı istemem, sabır dilerim ya rabbi!' dedi. Bunun üzerine bu âyet nazil oldu. Bu rivâyeti Ahmed, Neseî, Hâ-

⁴⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, VI, 4923-4.

⁴⁶ Ahmed, *Müsned*, I, 255; Neseî, *es-Sünenü'l-kubrâ*, h.no: 11314; Tirmizî, *Sünen*, tefsîru sûreti benî İsrâîl, h.no: 3140, (V, 304).

⁴⁷ Buharî, *Sahih*, itisam, 3; Müslim, *Sahih*, münafikûn, 4; Nesaî, *es-Sünenü'l-kubrâ*, h.no: 11299.

⁴⁸ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, V, 3198.

⁴⁹ Bkz.: Alûsî, *Rûhu'l-meânî*, XV, 152.

kim, Taberanî ve daha başka muhaddisler tahrir etmiştir.⁵⁰

Örnek: Enam sûresinin 91. yetinin sebab-i nüzulünün Medine'deki Yahudilerin hahambaşlarından Malik b. Sayf'ın sözlerine istinaden olduğunu ifade ettikten sonra şöyle devam etmiştir: İri yarı ve şişman bir adam olan Malik b. Sayf, Resulullah'ın yanına gelmişti. Konuşurken Resulullah ona şöyle demiştir: Musâ'ya Tevrat'ı indiren Allah'a yemin vererek soruyorum, Tevrat'ta Allah'ın şişman bilgine buğz ettiğine dair bir ibare buluyorsun değil mi? Halbuki sen Yahudilerin yedirdiği şeylerden şişmanlamış bir bilginisin. Orada bulunanlar buna gülüşmüşler, ama Malik b. Sayf kızmış, Hz. Ömer'e dönerek *ما انزل الله على بشر من شيء* "Allah hiçbir insana bir şey indirmemiştir" demiştir. Hz. Peygamber'in peygamberliğini inkârda mübalağa etmek için hiddetinden müşrikler gibi hepsini inkâr etmiştir. Bu sözünden dolayı onu Yahudiler başkanlıktan azledip yerine Kâb b. Eşref'i geçirmişler. Bu âyetin sebebi nüzulünde cumhur ulemanın meşhur olan sözü budur. Bundan dolayıdır ki sûrenin başında açıklandığı üzere bu âyet, bu sûrenin Medine'de sonradan nâzil olmuş bir kaç âyet cümlesinden olduğu rivâyet edilmiştir.⁵¹

Elmalılı, tefsirinde sebab-i nuzûllere sadece bu kadar yer vermemiş, bunlar dışında daha birçok sûre ve âyetin sebab-i nuzûlüne dair rivâyeti zikretmiştir. Biz konunun anlaşılmasına yardımcı olacak bazı örnekleri vermekle iktifa ettik.⁵²

Yukarıda verilen örnekler Elmalılı'nın rivâyet ve hadisleri kullanım biçimi hakkında fikir vermektedir. O yaptığı nakillerin bir kısmını kimden ve hangi kaynaktan aldığını müellifin ismine veya kaynak adına atıfta bulunarak yapmış, bir kısmın da ise alıntı yaptığı müellifin ismini de eserinin ismini de vermeden ifadeleri Türkçe olarak tefsirine ilave etmiştir. Üstelik naklettiği hadislerin bir kısmı belli başlı temel hadis eserlerinde bulunmakla birlikte, bir kısmı daha düşük derecedeki hadis kitaplarında, bir kısmı ise hadis kaynağı bile olmayan tefsir ve daha başka kitaplarda geçmektedir. Anlaşılan o ki, müellif, kaynak olarak kabul ettiği kitapların rivâyetlerinin sahih olduğu düşüncesiyle sened veya metin tenkidine gi-

⁵⁰ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, IV, 3185. Ahmed, *Müsned*, I, 258; Neseî, *es-Sünenü'l-kubrâ*, tefsir, sûretü'l-isrâ, h.no: 11290; Hakim, *Müstedrek*, II, 394, (h.no: 3379).

⁵¹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, III, 1978.

⁵² Daha başka örnekler için bkz.: Nisa(4), 59, (II, 1377-8), Nisa, 93, (II, 1423-4), Nisa 148, (II, 1506), Maide(5), 3, (II, 1569), Maide, 33-4, (II, 1661-2), Maide, 99-100, (II, 1819), Enam(6), 19, (III, 1893), Araf(7), 1, (III, 2118), Tevbe(9), 38, (III, 2544), İsra(17), 59, (IV, 3184-5), Hucurat(49), 1, (VI, 4449), Necm(53), 1, (VI, 4567), Mumtehine(60), 1, (VI, 4890-4), Saff(61), 1, (VI, 4923), Kıyame(75), 16, (VII, 5481), Leyl(92), 21, (VIII, 5881-2), Tebbet(111), 1, (VIII, 6254-6).

rişmemiş ya da böyle bir tetkiki gerekli görmemiştir. Dolayısıyla bu verilere barak onun hadis ve rivâyetleri nakletmede çok titiz olduğunu söylemek oldukça zordur. Ne var ki bu konuda Türkiye'de yapılan bazı ilmi çalışmalarda onun rivâyet ve hadisleri naklederken oldukça titiz davrandığı özellikle vurgulanmıştır.⁵³ Halbuki durumun hiç de öyle olmadığı yukarıda verdiğimiz örneklerden açıkça anlaşılır. O halde "Elmalılı'nın hadisleri kullanmada oldukça titiz davrandığı" yargısına katılmak mümkün değildir. Bütün bunlar göz önünde bulundurularak denilebilir ki, Elmalılı'nın tefsirinde kullandığı hadislerin, hadis metodolojisi kriterleri çerçevesinde yeniden bilimsel bir şekilde incelenmesi ve araştırılması gerekir.

III- Meşhur Olmasına Rağmen Mevzu Olan Hadislere Vukufiyeti

Elmalılı, hadis olarak şöhret bulmuş ancak gerçekte hadis olmayan ve hadis kaynaklarında yer verilmeyen bazı ifadelere zaman zaman temas etmiş, bunların kimi zaman birer düstur veya mazmun ya da medlül olduğuna işaret etmiştir. Bu tutumuyla ilgili yorum yapmadan önce bazı örnekleri inceleyelim:

Örnek: Fecr sûresinin 30. âyetinin izahını yaparken şu ifadeye yer vermektedir: Tasavvuf ehlinin de nefsin mertebe ve halleri üzerinde uzun sözleri vardır. Hatta bütün tasavvuf من عرف نفسه فقد عرف ربه "Nefsini tanıyan Rabbini de tanımış olur" düsturuyla onun üzerinde dolaşır.⁵⁴

Örnek: Saff suresinin 9. âyetini açıklarken şöyle bir ifade kullanmaktadır: Bu manâ ile hakikati Muhammediyye'nin zuhuru bütün yaratılışın gayesi demektir. "eğer sen olmasaydın alemleri yaratmazdım" mazmunu da bu itibar iledir."⁵⁵

Örnek: Mutaffifin sûresinin 28. âyetini açıklarken şu ifadeye yer vermiştir: Yukarıdaki يشهده المقربون "Ona Allah'a yaklaştırılmış olanlar şahit olur." âyetinde ve حسنات الأبرار سيئات المقربين "İyi kişilerin yaptığı iyilikler, Allah'a yaklaştırılmış kişilerin yaptığı kötülüklerdir" meşhur sözünden de anlaşıldığı üzere iyi kişiler, Allah'a yaklaştırılmış kişilerin derece itibarıyla daha alt bir seviyede olarak vâkıa sûresindeki 'ashabı yemin' demek olur.⁵⁶

Örnek: Tevbe sûresinin 124. âyetini tefsir ederken şöyle bir ifade kullanmıştır: Nitekim Hz. İbrahim'in ولكن ليظمن قلبي "inanıyorum,

⁵³ Bkz. İsmet Ersöz, *Elmalılı Hamdi Yazır'ın Hak Dini Kur'an Dili'nde Hadis İsti'mal Tarzı*, Erzurum, 1976, Basılmamış Y. Lisans Tezi, s. 2; Mustafa Bilgin, "Hak Dini Kur'an Dili" Md, *DİA*, XV, 153.

⁵⁴ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, VII, 5817. Ayrıca bkz.: Aclunî, *Keşfu'l-hafa*, Beyrut, 1405/1985, II, 343-4.

⁵⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, VI, 4937. Bkz.: Aclunî, *Keşfu'l-hafa*, II, 214.

⁵⁶ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, VII, 5664. Bkz.: Aclunî, *Keşfu'l-hafa*, I, 428.

fakat kalbim mutmain olsun istiyorum” demesi bu erişimin en üst mertebesini istemektir. Yine bu noktayı nazardandır ki ليس الخير كالعيان dır. Yani “haber görmek gibi değildir.” Gayb ile şuhud, duygu ile görgü, bedahet ile istidlâl arasında, hattâ hafızadaki şuhudun hatırası ile haldeki şuhud arasında ancak zevk ile ulaşmak mümkün olan bir farkı kuvvet ve vuzuh vardır ki, bu vuzuh, yakînin aslına değil dereceyi kemal ve keyfiyetine aittir.⁵⁷

Örnek: Maide sûresinin 69. âyetiyle ilgili izahında şu ifadeye yer vermiştir: Ahkâm ve dünyaya ile ilgili muamelât açısından baktığında ise لهم ما لنا وعليهم ما علينا “bizim lehimize olan onların da lehinne, aleyhimize olan onların da aleyhinedir” medlûlû üzere hukuk ve görevlerde eşit ve aynı kanuni esasîye tabi tutulur.⁵⁸

Örnek: Maide sûresinin 82.âyetini tefsir ederken önceki bazı peygamberler dönemine ait ruhbanlıkla ilgili bir takım bilgilere temas ettikten sonra şöyle bir ifade kullanmıştır: bunun için لا رهبانية في الاسلام dır. “İslam’da ruhbanlık yoktur.”⁵⁹

Örnek: Nisa sûresinin 117. âyetiyle ilgili, müşriklerin kadına tapmalarının şeytanın bir işi olduğunu belirttikten sonra şu ifadeye yer vermiştir: Nitekim النساء حبال الشيطان “kadınlar şeytanın ağılarıdır” denilmiştir.⁶⁰

Örnek: Nisa sûresinin 43. âyetini açıklarken teyemmümle ilgili şöyle bir ifade geçmektedir: Suyun bulunmayınca zaruret durumunda teyemmüm etmek, aslında kalple ilgili bir temizlik olmakla beraber maddi şart ve zahiri şeklin ما لا يدرك كله لا يترك كله “tamamı elde edilemeyen şeyin hepsi terk edilmez” medlûlû üzere en güzel bir muhafazasıdır.⁶¹

Örnek: Tekvîr suresinin 14. âyetiyle ilgili açıklamalarda bulunurken şöyle demektedir: Bu itibar ile yalnız من مات فقد قامت قيامته “kim ölürse onun kıyameti kopmuştur” muktezasınca küçük kıyamet olan ferdin ölümü değil, orta kıyamet demek olan bir ümmetin ölümü hakkında da bu anlamları ve hâdiseleri mülâhaza etmek çok ibretlidir. Bunların hepsinde علمت نفس ما حضرت “her nefis ne hazırlayıp getirmiş olduğunu bilecektir” âyetinden bir uyarı hissesi vardır.⁶² Yine bu konuda Fecir suresinin son ayetiyle ilgili tefsirde şöyle demiştir: Şu halde bu eserlerin bu siyaka uyum sağlamasıyla من مات فقد

⁵⁷ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, III, 2649. Bkz.: Aclunî, *Keşfu'l-hafa*, II, 218-9.

⁵⁸ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, II, 1741. Elbanî bu ifade için “بطل لا اصل له” demiştir. Bkz.: *Silsiletu'l-ahadîsi'd-daîfe ve'l-mevdûa*, 1408/1988, Riyad, III, 222-4, (no:1103).

⁵⁹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, II, 1793. Bkz.: Aclunî, *Keşfu'l-hafa*, II, 510.

⁶⁰ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, II, 1471. Bkz.: Aclunî, *Keşfu'l-hafa*, II, 418.

⁶¹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, II, 1360. Bkz.: Aclunî, *Keşfu'l-hafa*, II, 256.

⁶² Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, VII, 5614-5. Bkz.: Aclunî, *Keşfu'l-hafa*, II, 368.

قامت قيامته medlûlünce ölüm gününün kıyamet gününe ilhak olması nedeniyle o günün hükmü ölümden itibar edilmek,...⁶³

Örnek: Duhâ sûresinin 10. âyetiyle ilgili açıklama yaparken şunları kaydetmiştir: Hz. Aişe ve daha başka sahabîlerden لو صدق السائل ما أفلح من رد “dilenci doğru sözlü olsa onu geri çeviren felâh bulmazdı” şeklinde rivâyet edilmiştir. Ancak İbn Medînî ‘bunun aslı yoktur’ demiştir. Böyle olmakla beraber Taberânî *el-Mu'cemu'l-Kebîr*'de Ebû Uame'den merfu olarak yukarıdaki ifadeye anlamca yakın olan şu hadîsi rivâyet etmiştir: لولا ان المساكين يكذبون ما افلح من ردهم “Eğer miskînler yalan söylemeselerdi onları reddeden kişiler felâh bulmazdı.”⁶⁴

Örnek: Hadîs olarak rivâyeti sâbit olmamakla birlikte tasavvuf kitaplarında كنت كنزا مخفيا فاحببت ان اعرف فخلقت الخلق لاعرف “ben gizli bir hazineydim tanınmak istedim, tanınmam için mahlukatı yarattım” şeklinde kutsî hadîs olarak meşhur olan sözün anlamı da budur.⁶⁵

Örnek: Bakara suresinin 194 ve 233. âyetlerinin izahıyla ilgili zararların karşılanması hususunda şu ifadelere yer vermiştir: İslâm'da لا ضرر ولا ضرار dır. Yani ne zarar vermek ne de zarara zararlar karşılık vermek caizdir. Ancak zararın telafisi gerekir.⁶⁶ İsnadındaki inkıta ve zayıflıkla itham edilen bazı râvîler bulunmaktadır. Muhtemelen Elmalılı da bundan dolayı bu ifadeyi hadis olarak nitelememiş, kural olarak görmüştür.⁶⁷

Örnek: Furkan sûresinin 48. âyetini izah ederken şu ifadelere yer vermiştir: Geçmişte pek çok millet, anlaşmazlık ve ihtilaflarla uğraşmaktan yok olmuşlardır. Ancak ilahî rahmet de durgun havada gelmez, önünde gönderilen rüzgârların müjdesiyle gelir ve onların yayılma derecesine göre yayılır. Bundan dolayı اختلاف أمتي رحمة “ümmetimin ihtilafı rahmettir” buyrulmuştur.⁶⁸ Yine aynı ifadeyle alakalı olarak Neml sûresinin 63. âyetini açıklarken şunları söylemiştir: Hak rızasını takip ederek fiiliyatta birlik ile sonuçlanacak olan muhtelif fikir ve görüşlerin اختلاف أمتي رحمة mazmunu gereğince bir rahmet müjdecisi olduğuna işaret edilmiştir.⁶⁹

Yukarıdaki örneklerden hareketle müellifin hadis diye meşhur olup da gerçekte hadis kaynaklarında geçmeyen yani hadis olma-

⁶³ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, VII, 5819. Bkz.: Aclunî, *Keşfu'l-hafa*, II, 368.

⁶⁴ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, VIII, 5903-4. Bkz. Aclunî, *Keşfu'l-hafa*, II, 203.

⁶⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, VII, 5161. Ayrıca bkz.: Aclunî, *Keşfu'l-hafa*, II, 173.

⁶⁶ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 699, 797, IV, 2979.

⁶⁷ Mâlik, *Muvatta*, İstanbul, 1992, akdiye, h.no: 31; İbn Mâce, *Sünen*, ahkâm, 17, H.no: 2340-1. Ayrıca bkz.: Aclunî, *Keşfu'l-hafa*, II, 491.

⁶⁸ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, V, 3599. Bkz.: Aclunî, *Keşfu'l-hafa*, I, 66-8.

⁶⁹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, V, 3695. Bkz.: Aclunî, *Keşfu'l-hafa*, I, 66-8.

yanları ayırt etme özelliğine sahip olduğu rahatlıkla söylenebilir.⁷⁰

IV- Hadis Olarak Belirttiği Bazı Lafızlar

Tefsirde hadis-i şerif olarak nitelenen bazı rivâyetler var ki, bunlar ya çok zayıf hadistir ya da hadis olup olmadığında şüphe vardır. Sayısı çok olmamakla beraber *Hak Dini Kur'an Dili*'nde bunun birkaç örneğine rastlamak mümkündür.

Örnek: İslam'ın sadece kılıçla yayıldığı iddiası tarihe ve İslam ahkâmına yapılmış açık bir iftiradır. Gerçeği şu hadiste görmek mümkündür: ان الله يزع بالسيف ما لا يزع بالقرآن "Allah Teâlâ Kur'an'ın defetmeyeceği bazı fenalıkları kılıç ile defeder."⁷¹

Muteber hadis kaynaklarımızda yapılan araştırmada bu ifadenin hiç bir kaydına rastlanamamıştır. Ancak zaman zaman hadis dışındaki bazı kitaplarda bir kural veya önemli bir söz olarak temas edilmiştir.⁷²

Örnek: Fatiha sûresinin tefsirinde Allah'ın ahlakı ile ilgili şu ifadeye yer vermiştir: Şüphesiz böyle bir muamele Hz. Peygamber'in تخلقوا باخلاق الله "Allah'ın ahlâkı ile ahlâklanınız" hadisi şerifinde işaret buyurduğu ilahî ahlâkın en şayanı hayret tecellilerinden biridir.⁷³ Bu ibareye bazı tefsirlerde Hz. Peygamber'den nakledilen bir hadis olarak rastlanmaktadır.⁷⁴ Elmalılı da bu tefsirlerden etkilenecek bu sözü Hz. Peygamber'e nispet etmiş ve hadis olarak nitelemiştir. Ancak hadis kaynakları tarandığında Hz. Peygamber'den nakledilen böyle bir hadisi kaydetmedikleri görülür.

V- Meçhul Rivâyetlere Yer Vermesi

Elmalılı, tefsirinin bir çok yerinde herhangi bir kaynağa veya müellife atıfta bulunmadan "rivâyet olunduğuna göre", "rivâyet olunuyor ki", "rivâyet olunduğu üzere", "rivâyet olunmuştur ki", "rivâyet edildiğine göre", "rivâyet olunur ki", "eshabı asar demiş-

⁷⁰ *Hak Dini Kur'an Dili*, Doç.Dr. İsmail Karaçam, Yrd.Doç.Dr. Emin Işık, Dr. Nusrettin Bolelli, Abdullah Yücel tarafından sadeleştirilmiş, hadislerin tahriri yapılmaya gayret edilmiş ve bir de fihrist oluşturulmuştur. (ts., İstanbul, Azim Dağıtım) Kitabın aslında müellif hadis diye nitelemeyeceği halde sadeleştirilenler bunları hadis diye sadeleştirmişlerdir(!). Ayrıca oluşturulan fihristte (Nusrettin Bolelli) hadis olmayanlar da hadis gibi gösterilmiştir. Dolayısıyla neşredilmiş bu yeni nüshalarda hem sadeleştirmeye hem tahririne hem de hadis fihristine dikkatli bakılması gerekmektedir.

⁷¹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 689-690, 692.

⁷² İbnü'l-Esîr, *en-Nihaye*, Beyrut, ty., md., V, 180; İbn Manzur, *Lisanu'l-arab*, Beyrut, 1414/1994, md. (VIII, 390) (من يزع السلطان أكثر ممن يزع القرآن); İbn Teymiyye, *el-Hısbe fi'l-İslam*, Dâru'l-kâtibi'l-arabî, yy, ty, s.44.

⁷³ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 110.

⁷⁴ Mesela Râzî'de şöyle bir ifade mevcuttur: فقيل في احدها: إنها التخلق باخلاق الله بقدر الطاقة البشرية، ومدار هذا المعنى على قوله صلى الله عليه وسلم: "تخلقوا باخلاق الله تعالى" *Râzî, Mefâtîhu'l-gayb*, Beyrut, 1411/1990, VII, 60, XVI, 81.

lerdir ki” ve bunlara benzer daha başka meçhul ifadeler kullanarak bazı rivâyetlere yer vermiştir. Fakat bunlar, kanaatimizce, onun rivâyet ve hadis kullanımı açısından en zayıf yönünü yansıtmaması bakımından önem taşır. Bu durumu kanıtlayacak bazı örnekleri şöyle sıralamak mümkündür:

Örnek: Rivâyet olunuyor ki, Resulullah s.a.v. bir hadîs-i şerifinde şöyle buyurmuştur: Allah Teâlâ beni peygamberlikle görevlendirdi. Bundan dolayı çok sıkıldım ve görüyorum ki insanlar beni yalanlıyor, Yahudiler, Hıristiyanlar ve Kureyş korkutuyorlar. Ne zaman ki Allah ‘peygamberlik görevini tam tebliğ etmezsen seni cezalandırırım’ dedi o zaman korkum tamamen yok oldu.⁷⁵

Örnek: Hadis kitaplarında sahih bir rivâyet ile tahrir olunduğuna göre:...⁷⁶

Örnek: Bir hadisi şerife göre, ...⁷⁷

Örnek: Hasen ve Katâde’den rivâyet edilmiştir ki Hz. Peygamber bir gece Safa tepesine çıkmış, Kureyş’i ...⁷⁸

Örnek: “*el-Camiu’s-sağîr*’de خمس لا يعلمهن إلا الله “beş şeyi Allah’tan başkası bilemez” şeklinde vârid olan Büreyde hadisinde *Münâvî kebîr* şerhinde der ki: “yani bu beş şeyi Allah’tan başkası hem küllî hem de cüzî olarak ihata ve şümul vechi üzere bilmez.”⁷⁹

Mugayyebat-ı hamse (beş bilinmeyen) olarak bilenen hususu belirten bu hadisler, Ahmed, Buhârî, Müslim, İbn Mâce gibi daha muteber kaynaklarda bulunmasına rağmen Elmalılı *el-Camiu’s-sağîr*’i kaynak olarak göstermiştir.⁸⁰

Müellifin meçhul ve muğlak kalıplar kullanarak rivâyette bulunması sadece bu örneklerle sınırlı değildir. Bu hususa ait daha bir çok örneğe rastlamak mümkündür.⁸¹

⁷⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, II, 1737.

⁷⁶ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 972-3.

⁷⁷ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 829.

⁷⁸ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, III, 2343.

⁷⁹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, V, 3853.

⁸⁰ Ahmed, *Müsned*, II, 52, 426; Buhârî, *Sahih*, iman, 37; Müslim, *Sahih*, iman, 5, 7; İbn Mâce, *Sünen*, mukaddime, 9, H.no: 64, (I, 25), fiten, 25, H.no: 4044, (II, 1342-3); Suyutî, *el-Camiu’s-sağîr*, Beyrut, Dâru'l-fikr, ty, I, 612 (h.no:3963); Münâvî, *Feydu'l-kadîr şerhu'l-câmi's-sağîr*, Beyrut, 1415/1994, Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, III, 610.

⁸¹ Daha başka örnekler için bkz.: Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 237, 668, 680, 819-20, 866, 975-6, II, 1074, 1076-7, 1132, 1149-0, 1496, 1569, 1600, 1660, 1737, III, 1893, 2230, 2292-3, 2379-0, 2400, 2458, 2480, 2544, 2564, 2575-6, 2591-2, 2616, 2621-2, IV, 2800, 2879, 2895, 2913-4 (dipnot), 2925 (dipnot), 2989, 3163-4 (dipnot), 3194, V, 3647.

VI- Birbirine Zıt Hadisler Karşısındaki Tutumu

Zaman zaman aynı konuda iki farklı ve zıt hadis rivâyet edilmiştir. Hadis disiplininin kaidesince bu hadisler cem ve telifi mümkünse cem edilmeli, mümkün değilse birisi tercih edilmelidir. Elmalılı da bu husun bazı örneklerine rastlanmaktadır.

Mesela, İbn Abbas'tan gelen ve Hz. Peygamber'in cinleri görmediğini belirten rivâyet ile İbn Mesud'dan nakledilen ve Resulullah'ın cinleri gördüğünü belirten rivâyeti karşılaştırdıktan sonra İbn Mesud'un rivâyetini tercih etmiştir. Zira bir şeyin var olduğunu anlatanın olmadığını anlatana tercih edileceğini düşündüğü için İbn Mesud'dan gelen rivâyetin tercih edilmesi gerektiğini belirtmiştir. İbn Abbas'ın rivâyetini 'Hz. Peygamber bu sûredeki sözleri cinlerden dinlemedi, ancak Allah tarafından vahiy ile bildirildi ve peygamberin gönderilmesiyle cin ve şeytanların saptırmalarına karşı bir set çekilmiş olduğu' şeklinde anlamak gerektiğini ve bu anlamın sûrenin rûhuna da uygun olduğunu ifade etmiştir.⁸² Dolayısıyla bu husustaki iki rivâyetten birisini tercih etmiştir.

VII- Hadislerin Doğru Anlaşılmasındaki Gayreti

Hadislerin doğru anlaşılması için iyi tahlil yapmak gerektiğini belirtmiş, bazı örnekleri de vermiştir. İşte aşağıdaki ona ait şu ifadeler bunun bir örneğini teşkil etmektedir. Neml sûresinin sonunda 86. âyete atıfta bulunarak şu ifadelere yer vermiştir:

Bu âyetin işaretine göre İslâm'ın istikbali gece değil, gündüzdür, sönük değil, parlaktır. Ara sıra bazen gece karanlıkları, onu dinlendirip tekrar uyandırmak içindir. Bu mana maruf bir hadis-i şerif ile şöyle beyan buyrulmuştur:⁸³ *الاسلام بدأ غريبا وسيعود كما بدأ غريبا فطوبى* Bu hadisteki *سيعود* fiilini ekseri kimseler *سيصير* manasına nakis fiil telakki ederek: "İslâm garip olarak başladı (veya zuhur etti) yine başladığı gibi garip olacak" diye yalnız korkutma şeklinde anlamış, bundan ise hep ümitsizlik yayılmıştır. Hâlbuki kamusta gösterildiği üzere "عاد" fiili "يبدئ ، يعيد" de olduğu gibi dönüp yeniden başlamak manasına da gelir. Bu hadiste de böyledir. Yani "İslâm garip olarak başladı (veya zuhur etti) ileride yine başladığı gibi garip olarak tekrar başlayacak (veya yeniden zuhur edecek) ne mutlu o gariplere" demektir. Hadisin sonundaki "فطوبى" onun korkutmak için değil, müjdelemek için olduğunu gösterir. Gerçi bunda dönüp garip olmakla korkutma anlamı olmakla birlikte asıl sönmeden yeniden başlama müjdesi söz konusudur. İşte "فطوبى" müjdesi de bunun içindir. Çünkü onlar 'es-sâbikû el-evvelûn'

⁸² Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, VII, 5394.

⁸³ Ahmed, *Müsned*, I, 184, 398, II, 389, IV, 73; Müslim, *Sahih*, iman, 232; Tirmizî, *Sünen*, iman, 13 (h.no: 2629); İbn Mâce, *Sünen*, fiten, 15 (h.no: 3986-8); Darimî, *Sünen*, rikak, 42 (h.no: 2758).

nun içindir. Çünkü onlar 'es-sâbikû el-evvelûn' (öne geçen ilkler) gibidirler. Bu yüzden ümitsizliği değil müjdeyi ifade eder.⁸⁴

A- Rivâyetleri Bir Bütünlük İçinde Ele Almanın Gerekliliğine Vurgusu

Elmalılı, değişik konularda birçok rivâyetlere yer vermiş ve bunları açıklayıp yorumlamaya ve değerlendirmeye çalışmıştır. Bu hususun bazı örneklerini şu şekilde verebiliriz:

Örnek: Şihâb *Neşir*'den şöyle nakletmiştir: Müslim, Ebu Davud ve Neseî'nin rivâyetlerine göre Enes b. Mâlik demiştir ki: Hz. Peygamber s.a.v. hafif bir uykuya dalmıştı. Derken tebessüm ederek başını kaldırdı 'biraz önce bana bir sûre nâzil oldu' buyurdu ve şu âyetleri okudu: بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ اَنَا اعطيتنا الخ bitirdikten sonra şöyle dedi: Bilir misiniz Kevser nedir? Oradakiler 'Allah ve Resulü daha iyi bilir' dediler. Buyurdu ki: o bir nehirdir. Onu bana rabbim c.c. cennette verdi, onda pek çok hayır "hayr-i kesîr" vardır. Ümmetim kıyamet günü kapları yıldızlar sayısınca olan kevserin yanına gelecekler. O esnada içlerinden bir kul çarpınarak çekilip atılır. 'Ya Rabbi! o benim ümmetimdendir' derim. Buyrulur ki: 'bilmezsın senden sonra onlar neler ihdas ettiler?' Bu sahih bir hadîstir⁸⁵ ve Besmele'nin sûre ile beraber ve Medine'de nazil olduğuna delalet eder. Halbuki bunu bilenler onun Mekke'de indiğinde icma etmişlerdir. Yani Mekkî olması daha kuvvetlidir. Hanefî ve Malikî imamları bu hadisi bildikleri halde daha kuvvetli delillerden dolayı bu hadis ile Besmele'nin sûreden bir parça olmasına istidlâl etmedikleri gibi bunu bilen müfessirler de bununla sûrenin Medine'de nâzil olduğuna istidlâl etmemişler, Mekkî olduğunda ittifak etmişlerdir. Çünkü bu hadisin tarikleri çeşitli olmakla beraber hepsi Enes'ten rivâyet olduğu için nihayet haber-i vâhittir. Haber-i vahit ise müstefiz, meşhur ve mütevatir gibi daha kuvvetli bir rivâyet ile çeliştiği noktada istidlâl-den sakıt olur. Şu halde Mekkî olduğu meşhur iken, tersine pek de sarîh olmayan haber-i vâhitte istidlâl doğru olmamak lâzım gelir, icmaya karşı ise evleviyyetle öyledir. Ancak bu hususta *Neşir*'in söylediği icma tespit edilememiştir. Yukarıda geçtiği üzere tersi de rivâyet edilmiştir. Bundan dolayı Şihâb şöyle demiştir: *Neşir*'in icmaya dair zikrettiği, yukarıda işittiğin ihtilaftan dolayı sahih değildir. Fakat doğru olan Medenî olmasıdır. Bazılarının ise bu iki farklı görüşü telif etme gayretleri vardır. Onda bu sûrenin iki defa nâzil olduğu tashih edilmiştir. Öyleyse karışıklık ortadan kalkmış-

⁸⁴ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, V, 3713-4.

⁸⁵ Ahmed, *Müsned*, III, 102; Buharî, *Sahih*, rikak, 53; Müslim, *Sahih*, salat, 53; Ebu Davud, *Sünen*, sünnet, 23, h.no: 4747; Neseî, *Sünen*, iftitah, 21, H.no: 902.

tır.⁸⁶

Bu örnekte Elmalılı, usulü hadis kurallarına göre kuvvetli bir rivâyetin derecesi daha düşük olana tercih edileceğini vurgulamıştır. Ayrıca haber-i vahidi tek bir kişinin rivâyeti anlamına gelen garib hadis anlamında kullanmıştır.

B- Tahkik Etmeden Rivâyetleri Almanın Yanlışlığı

Elmalılı, iyice tahkik etmeden herhangi bir rivâyetin değerlendirilmeye tabi tutulmasının yanlışlığına vurgu yaptığı şu ifadeleri calib-i dikkattir: Müfessirlerin özellikle de öncekilerin bir kısmı bu kıssalar etrafında, Kur'ân nâzil olmadan önce muhtelif rivâyetlerin hakikate nasıl götürdüğüne dair bir mukayese dersi vermişlerdir. Fakat tefsir mütalaasına ehil olmayan bir çokları bunları kıssaların tefsiri gibi telâkki etmiş ve nassı Kur'andan ziyade bu rivâyetlerin arkasında koşarak Kur'ân'ın açtığı hakikat yolundan aksi yönde istifadeye kalkışmışlar, dini sünnetten ziyade mücerret garaipte aramak sevdasına düşmüşlerdir. Bunlara mukabil, sırf tabîî kalmak isteyenler de öncekileri hiç hesaba katmayarak harikalar kabilinden olan ve dillere destan olan beyyinatı hakkı ne olursa olsun 'öncekilerin masalları' diyerek geçmişler veya mutlak surette tabiata bağlama sevdasına düşmüşlerdir. Kur'an ise hakikatin bu ikisi arasında bulunduğunu anlatmak için bu kıssaları ne kadar güzel tebliğ ve ne ciddî bir surette beyan ve tasvir etmiştir. Dolayısıyla bunları her kıssanın mevzu ve gayesine, tasvir tarzı ve münakaşasına, yani her Peygamberin davetinin aslına ve davetinin tebliğ şekli ve ispatına, kavmiyle olan münakaşalarının üslûbuna, soru ve cevabın ihtiva ettiği ilmi gerçeklere, edebî kaidelere, sonuçta iman ve küfürün akıbetine, sonra bütün kıssaların genel görünüş arasındaki ortak değere, yükseliş ve gelişim ahengine analiz ve sentezci bir şekilde göz atarak tam bir ibretle okumalı ve bunlardan çökmüş kavimlerin hayat hikâyelerini araştırmakla birlikte onların çöküş ve helaklerine yol açan sebepleri anlayarak gelecek için ibret almanın yolunu öğrenmelidir.⁸⁷

Yukarıdaki ifadelerden hareketle onun israiliyata bakış açısı hakkında fikir yürütmek mümkündür. Elmalılı pek çok hususta tahkik etmeden önceki müfessirlerin kitaplarında geçen rivâyetleri aynen almasına rağmen tefsirlerdeki israiliyat denilen bazı rivâyetlerin hemen kabul edilmemesi ve seçmeci davranılması gerektiğini vurgulamıştır.

⁸⁶ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*; VIII, 6173-4.

⁸⁷ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, III, 2211-2.

C- Rivâyetleri Kendi Görüşü Lehine Kullanan M. Abduh'u Tenkidi

Fil sûresindeki fil olayıyla ilgili Abduh'un bilgileri nasıl çarpıtarak verdiğini ve bu çarpıtma neticesinde nasıl bir yanılgıya düştüğüne işaret ederek şunları söylemiştir: Abduh'un kendi zannı öyle olabilir. Ancak kendi kanaatini söylemek başka, rivâyete isnad etmek başkadır. Halbuki tevâtürü naklederken kendi uydurduğu şeyi hile ve oyunla *هذا ما اتفقت عليه الروايات* "bu rivâyetlerin birleştiği noktadır" diye umuma karşı isnadda bulunması açık bir yalan olmuştur.⁸⁸

Halbuki rivâyetin felaketi uydurma olmasıdır. Hangi niyetle olursa olsun metin veya sened bakımından hadis uyduranların da yaptıkları budur. Uydurmada ister metin uydurması, ister metni değiştirmek, isterse kuvvetliyi zayıfa veya zayıfı kuvvetliye isnad etme şekliyle senette olsun, hepsi yalandır. Rivâyetlerde söylediği şekilde mevcut bile olmayan bir sözü üzerinde ittifak edilmiş gibi göstermesi ise böyle bir uydurmadır. Gerçi ilimde yeni keşifler bulmak, yeni münakaşalar açmak, yeni yollar, kaynaklar aramak, teorilere teoriden, deneylere deneyden, nakledilenlere de nakil ve rivâyetten tetkik ve tahkik icra etmek, rivâyetlerin kadri müşterekini bulmak, asıl ve kökünü istihrac ve istinbat ederek zayıfı, kuvvetliyi ayırmak, mütezat olanların aralarını telif çarelerini aramak, kuvvet ve zayıfına göre garib olanları seçmek ve onlardan yeni yeni neticeler çıkarmaya çalışmak elbette övgüye değer bir durumdur. İlmin asıl görevi de budur. Fakat rivâyette sadakat da o vazîfenin başında olması lâzım gelir. Bütün rivâyetlerin ittifakla kaydedildiği ve yukarıda geçtiği üzere en inatçı hasımların bile inkâr edemediği kuşları gönderme ve taş atma gibi ittifak edilen kadri müşterek noktasını 'böyle şey olmaz' şeklinde mücerret nazariyyatlıkla atıp da hiç bir rivâyet bağlantısı bulunamayan, bu yüzden de tam bir haberi vâhid bile olmayan munkatı tek bir haberin aklen de garîp bir surette rivâyet edilmiş bulunan çiçek hastalığı fikrasi *هذا ما اتفقت عليه الروايات* diye akaidin doğuşuna hediye etmeğe kalkışmak bir âlime yakışmaz. Böylesi hatalar insan olmak dolayısıyla her âlimde bulunması tabîî olan ictihadî yanılma kabilinden de değildir. Şeyhliğin güven vermesine engel olan şey onun liyakatsizliğidir.⁸⁹

VIII- Hadisler Hakkında Hadis İmamlarının Değerlendirmelerine Atıfta Bulunması

Elmalılı, bazı konularda ilgili rivâyet veya hadislerle yer verdik-

⁸⁸ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, VIII, 6131.

⁸⁹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, VIII, 6132-3.

ten sonra o rivâyet veya hadis hakkında hadis imamlarının değerlendirmeleri söz konusu ise onları da almayı ihmal etmemiştir. Şu örnekler söylediğimiz bu hususun birer delili mahiyetindedir:

Örnek: Talak sûresinin birinci âyetiyle ilgili açıklamada şu ifadelere yer vermiştir: Ebû Davud ve Neseî'nin İbn Abbas'tan rivâyet yaptıkları rivâyete göre adamın biri Resulullah'a gelerek 'benim bir karım var ولا ترد يد لامس el uzatanın elini reddetmez' demiş, Resulullah 'öyleyse onu boşa' buyurmuş, adam ise 'korkarım gönlüm ardında kalır, sabredemem' demiş, bunun üzerine Resulullah da فامسكها 'öyleyse onu nikah altında tut' buyurmuştur.⁹⁰ Neseî, bu hadisin merfû olmadığını mürsel bir hadis olduğunu söylemiştir. Yani İbn Abbas bunu Resulullah'tan bizzat dinlememiş vasıta ile işitmiş. Fakat kendi işitmiş kadar kuvvetine itimadından dolayı vasıtayı açıklamadan sahabe mürselleri ile merfû gibi nakletmiştir. Böyle sahabe mürselleri ile merfû gibi amel etmek ittifakla caiz olduğundan...⁹¹

Örnek: Abese sûresinin hemen başında sebab-i nüzulu ile ilgili Tirmizî'ye atıfta bulunarak ondan şunları nakletmiştir: Tirmizî Hz. Aişe'den şöyle rivâyette bulunmuştur: عيس وتولي gözleri görmeyen İbn ümmi Mektûm hakkında nâzil olmuştur. İbn ümmi Mektûm Resulullah'a gelerek 'Ya Resulallah! beni irşad et' deyip duruyordu. Resulullah'ın yanında ise müşriklerin büyüklerinden birisi vardı. Resulullah ise kör adamdan yüz çevirip diğerine dönüyor ve 'söyleyeceğinde bir be'is görüyor musun?' diyordu. 'Hayır' deniliyordu. Bunun hakkında nazil oldu. Tirmizî, buna garîb bir hasen hadis demiş ve daha başka rivâyetlerin de bulunduğunu söylemiştir.⁹²

IX- Hadis Usulüne Göre Hadislerin Değerlendirilmesi

Elmalılı'nın naklettiği bazı haberleri hadis usulünde vasf edildiği şekliyle sahih, hasen, merfû, mürsel gibi isimleriyle aktardığı görüldü. Bunun bazı örnekleri şu şekildedir:

Örnek: Secde sûresinin 14. âyetin izahında şu ifadelere yer vermiştir: انا نسيناكم "Çünkü biz sizi unuttuk." Yani unutmuş gibi cehennemde bıraktık. تتجافى جنوبهم عن المضاجع "yanları yataklardan uzaklaştı" يدعون ربهم خوفاً وطمعا "hem korku hem umutla Rablerine dua ederler"; gece kalkıp teheccüd kırlar. Bir çok muhaddis, Muaz b. Cebel'den sahih olarak şöyle dediğini rivâyet etmişlerdir: Bir seferinde Peygamber s.a.v. ile beraberken bir gün yakınında sabahlamıştım. Yürüdüğümüz esnada ona dedim ki: 'Ya Nebiyyallah! bana bir

⁹⁰ Ebu Davud, *Sünen*, nikah, 4, h.no: 2049; Neseî, *Sünen*, nikah, 12, h.no: 3227, talak, 34, h.no: 3462-3.

⁹¹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, VI, 5057.

⁹² Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, VII, 5570. Belirtilen rivâyet için bkz.: Tirmizî, *Sünen*, tefsiru sûreti 80/1, H.no: 3331, (V, 432); Hakim, *Müstedrek*, II, 558, (h.no:3896).

amel söyle ki beni cehennemden uzaklaştırıp cennete ulaştırırsın. O da buyurdu ki: 'Büyük bir şey sordun, bununla beraber o, Allah Tealâ'nın müyesser kıldığı kimseye kolaydır. Allah'a hiç şirk koşturmadan ibadet eder, namazı kılar, zekâtı verir, Ramazan orucunu tutar, Ka'be'yi haccedersin.' Bunlara ek olarak 'sana hayır kapılarını göstereyim mi? Oruç kalkandır, sadaka hataları siler, gecenin ortasında kişinin namazı' dedikten sonra da يعملون... المضاجع... a kadar okudu.⁹³

Örnek: Mülk sûresinin faziletiyle ilgili rivâyeti şöyle nakletmiştir: Taberanî'nin tahririne göre İbn Mesud r.a. demiştir ki: Biz Hz. Peygamber zamanında bu sûreye 'Mania' ismini verirdik. Bu sûrenin fazileti hakkında Tirmizî ve daha başka muhaddisler İbn Abbas'tan r.a. şöyle rivâyet etmişlerdir: Sahabeden birisi bir kabrin üzerine çadırını kurmuş, ancak buranın bir kabir olduğunu bilmiyordu. O esnada adamın birinin تبارك الذي بيده الملك sûresini sonuna kadar okuduğunu görür. Bunun üzerine Hz. Peygamber'e gelerek 'Ya Resulallah! Ben çadırımı bir kabir üzerine kurmuşum, ancak oranın kabir olduğunu bilmiyordum. Bu arada orada adamın birisi Mülk sûresini sonuna kadar okuduğunu gördüm. Rusulullah 'o sûre Mânia'dır ve o kişiyi kabir azabından kurtarır' buyurdu. Tirmizî der ki: bu bir hasen hadistir ve bu yönden gariptir.⁹⁴

Örnek: Tekvir sûresinin 7. âyetini izahında şöyle bir rivâyette bulunmuştur: Numan b. Beşir, merfu olarak Hz. Peygamber'den rivâyet ederek demiştir ki: 'dureba'dır (sınıflar ve benzerler)⁹⁵

Örnek: Beled sûresinin 10. âyeti olarak geçen وهديناه النجدين ilgili açıklamalarda şu ifadeler yer vermiştir: Bu cümleden olarak Buhârî,⁹⁶ Mücahid'in bunu hayır ve şer diye tefsir ettiğini rivayet

⁹³ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, V, 3862. Krş.: Hakim, *Müstedrek*, II, 447-8 (h.no:3548). *Müstedrek*'deki hadis metni şöyledir: عن معاذ بن جبل رضى الله تعالى عنه قال بينما نحن مع رسول الله صلى الله عليه وسلم في غزوة تبوك وقد أصاب الحر فتفرق القوم حتى نظرت فإذا رسول الله صلى الله عليه وسلم أقربهم مني قال فدنوت منه فقلت يا رسول الله أنيتني بعمل يدخلني الجنة ويباعدني من النار قال لقد سألت عن عظيم وأنه ليسير على من يسره الله عليه تعبد الله ولا تشرك به شيئاً وتقيم الصلاة المكتوبة وتؤتي الزكاة المفروضة وتصوم رمضان قال وإن شئت أنبأتك بآبواب الجنة قلت أجل يا رسول الله قال الصوم جنة والصدقة تكَفِّرُ الخطيئة وقيام الرجل في جوف الليل يبتغي وجه الله قال ثم قرأ هذه الآية { تتجافى جنوبهم عن المضاجع يدعون ربهم خوفاً وطمعاً ومما رزقناهم ينفقون } قال وإن شئت أنبأتك برأس الأمر وعموده وذروة سنامه قال قلت أجل يا رسول الله قال أما رأس الأمر فالإسلام وأما عموده فالصلاة وأما ذروة سنامه فالجهاد في سبيل الله وإن شئت أنبأتك بملاك ذلك كله فسكت فإذا راكبان يوضعان قبلنا فخشيت أن يشغلاه عن حاجتي قال فقلت ما هو يا رسول الله قال فأهوى بإصبعه إلى فيه قال فقلت يا رسول الله وإنا لنؤاخذ بما نقول بلسنتنا قال تكلتك أمك بن جبل هل يكب الناس على مناخرهم في جهنم إلا حصاد السنتهم هذا لفظ حديث جرير ولم يذكر أبو إسحاق الفزاري في حديثه الحكم بن عتيبة هذا حديث صحيح على شرط الشيخين ولم يخرجاه

⁹⁴ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, VII, 5149. Bkz.: Tirmizî, *Sünen*, fadailu'l-kur'ân, 9, H.no: 2890, (V, 164).

⁹⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, VII, 5601. Krş.: Hakim, *Müstedrek*, II, 560 (h.no: 3902): عن النعمان بن بشير عن عمر بن الخطاب رضى الله تعالى عنه في قوله عز وجل وإذا النفوس زوجت قال { (h.no: 3902): هما الرجلان يعملان العمل يدخلان به الجنة والنار الفاجر مع الفاجر والصالح مع الصالح هذا حديث صحيح الإسناد ولم يخرجاه

⁹⁶ Buhârî, *Sahih*, tefsiru sûreti 90, (VI; 83).

etmiştir. İbn Cerir ise âyetin anlamına dönük şu rivayetleri nakletmiştir: Rebi' b. Hayseme 'bunlar memeler değildir', Abdullah b. Mesud 'hidayet ve dalalet, hayır ve şer yolu', İkrime ve Mücahid 'hayır ve şer', Dahhak 'hayır ve şer yolu' şeklinde tefsir etmişlerdir. Hasen, mürsel olarak Hz. Peygamber'in şöyle dediğini rivâyet etmiştir: 'onlar hayır ve şer olmak üzere iki yoldur. Demek ki şer yolu size hayır yolundan daha sevimli kılınmıştır.' Katade şöyle demiştir: Bize belirtildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: Ey insanlar! Onlar iki yoldur. Hayır, ve şer yoludur. Demek ki size şer yolu hayır yolundan daha sevgili değildir. İbn Zeyd, bu âyetin hayır ve şer yolu anlamına geldiğini belirterek *انا هديناه السبيل* âyetini okumuştur. Hakim'in İbn Mesud'dan sahih olduğunu belirttiği rivâyeti Taberanî ve daha başka muhaddisler de nakletmişlerdir. Taberanî ayrıca Ebu Umame'den de merfu olarak rivâyette bulunmuştur. Suyutî'nin *ed-Dürrü'l-mensûr*'da belirttiğine göre, Faryabî ve Abd b. Humeyd Hz. Ali'nin şöyle dediğini nakletmişlerdir: Bazıları "necdeyn"ın iki meme anlamına geldiğini söylüyorlar, halbuki bunun manası hayır ve şerdir.⁹⁷

Örnek: Kadir sûresinde geçen bin ay hususunu incelerken, ilgili rivâyetin münker veya zayıf olduğu belirtilerek bir çok itiraz ve tenkitlere rağmen bin ayı Emevîlerin saltanatı olarak kabul eden görüşü de benimsemesi çok ilginçtir.⁹⁸ Bu hususta şöyle demektedir: 'Emevîlerin hayırlı günleri de bin ay kadar olacaktır' denilmekte açık bir mana ve mucize bulunduğunu inkâr etmenin anlamı da yoktur. Sonra bunu bazılarının zannettiği gibi Ümeyye oğullarının sırf aleyhine telakki etmek de doğru olmaz. Bununla beraber hadisin rivâyeti sahih olarak tespit edilemeyip naklî kıymeti sonuçta Tirmizî'nin dediği gibi zayıf olmaktan kurtarılamadığı cihetle tefsiri yalnız buna dayandırmak da doğru olamaz.⁹⁹

Sonra da İbn Cerir'in (310/922) 'mutlak olarak kadir gecesinde amel, içerisinde kadir gecesini bulunmayan bin ay amelden daha hayırlıdır.' görüşünü benimsemektedir.¹⁰⁰ Ancak bu durum tezat teşkil eder bir mahiyettedir.

Örnek: Tekasür sûresinin 2. âyetinin açıklanması sadedinde şöyle demiştir: İbn Kemal'in (940) *Hadîsi erbaîn* adlı risalesinde üçüncü hadis olarak *القبور فاستعينوا من أهل القبور* hadisini¹⁰¹ belirterek şerh etmiş, ancak tahric ve senedini zikretmemiş olduğundan bu hadis meşhur olmakla beraber lafzının sıhhati tespit edilememiştir. Bununla beraber anlamı dua ve ibadet etme

⁹⁷ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, VII, 5838.

⁹⁸ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, VIII, 5972-8.

⁹⁹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, VIII, 5978.

¹⁰⁰ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, VII, 5978.

¹⁰¹ Aclunî, *Keşfu'l-hafa*, I, 88.

miştir. Bununla beraber anlamı dua ve ibadet etme mahiyetinde olmamak kaydıyla söylediğimiz gibi izah edilebilir. Şüphesiz واستعينوا بالصبر والصلوة “sabır ve namazla (Allah’tan) yardım dileyin” (Bakara, 153) daha doğru olanıdır.¹⁰²

X- Sûrelerin Faziletlerini Belirten Rivâyetler

Elmalılı tefsirinde sûrelerin faziletleriyle ilgili bazı hadis rivâyetlerinde bulunmuştur. Bunların birkaç örneğini vermek gerekirse şöyle sıralamak mümkündür:

Kâf Sûresi VI, 4488-9; Vakıa Sûresi VI, 4700; Tekvîr Sûresi, VII, 5592; A’la Sûresi, VII, 5734-5; Beyyine Sûresi VIII, 5985-6; Kafirun Sûresi VIII, 6215-6; Nasr Sûresi VIII, 6233-4; Felak Sûresi VIII, 6351.

XI- Hadis Metinlerinin Senedi

Elmalılı, pek çok yerde hadis metinlerini zikretse de bunlara ait senedlerini belirtmemiştir. Ancak nadiren de birkaç yerde metinle beraber senedini de vermiştir. Bu hususun örneklerin görmek için VI, 5086, 5088, 5100. sayfalara bakmak yeterlidir.

XII- Tekrar Edilen Hadisler

Müellif, tefsirinin bir yerinde yer verdiği bir rivâyet veya hadisi başka bir yerde tekrarlamıştır. Tekrarın sebebi, aynı rivâyet veya hadise yeniden duyulan ihtiyaçtır. Bu hususun bazı örneklerini şu rivâyetlerde görmek mümkündür:

Örnek: كما تكونوا يولي عليكم¹⁰³

Örnek: الحلال بين والحرام بين ...¹⁰⁴

Örnek: يد الله مع الجماعة¹⁰⁵

Rivâyet ve hadislerin mükerrer olarak verilmesinin daha başka örnekleri de mevcuttur.¹⁰⁶

SONUÇ

Dirâyet ve rivâyeti meczettiği *Hak Dini Kur'an Dili* adlı tefsirinde Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır her türden çokça rivâyet ve

¹⁰² Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, VIII, 6052 (dipnot).

¹⁰³ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 113, 454, II, 1071, IV, 3112.

¹⁰⁴ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, III, 2040, VI, 4480.

¹⁰⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, II, 1153, V, 4229.

¹⁰⁶ Başka örnekler için bkz.: Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, (I, 557, 1002, II, 1670, IV, 2708, 3194, 3423, 4510, V, 4586, VII, 5482, VIII, 5962, 6421), (IV, 2826, VI, 4656, VII, 5779), (V, 3985, VI, 4609, VII, 5634), (VII, 5614, 5819), (I, 752, II, 1305, III, 2202, 2301, 2523, 2531), (I, 663, III, 2329, IV, 3004), (III, 2451, 2453), (III, 2581, 2613), (I, 468, II, 1807, IV, 2703, 3117, V, 3838, 4063, VI, 4690), (IV, 2830, 2834), (III, 1962, V, 3923, VIII, 6253, 6433), (I, 673, 861, V, 4238).

hadis kullanmıştır. Kullandığı bu rivâyet ve hadisleri birinci el hadis eserlerinden almak yerine çoğunlukla Râzî, Suyûtî ve Âlûsî'nin tefsirlerinden Türkçe'ye çevirmek sûretiyle nakletmiştir. Naklettiği bu rivâyetleri bazen kimden aldığına ya müellifin veya eserinin ismine atıfta bulunarak alıntıda bulunmuş, bazen de müellif veya eser ismi vermeden alıntıyı gerçekleştirmiştir. Sûre veya âyetlerin sebeb-i nüzûlüyle ilgili rivâyetler için de aynı durum söz konusudur. Böylece o, birinci el hadis kaynaklarını referans verme yerine tefsirlerden yani ikinci hatta üçüncü el durumundaki kaynaklarından almayı tercih etmiştir. Dolayısıyla Elmalılı'nın hadis ve rivâyetleri nakletme hususunda titiz ve hassas davrandığını söylemek oldukça zordur.

Âyetlerin izahını yapmak veya savunduğu bir fikri temellendirmek amacıyla tercih ettiği hadis ve rivâyetlerin asıl kaynaklarına ulaşıldığında bunların pek çoğunun muteber hadis kaynaklarında geçen sahih hadisler olduğu görülür. Ancak naklettiği bütün hadis veya rivâyetler için aynı durum söz konusu değildir. Sahih hadislerin dışında hasen veya zayıf hadislere yöneldiğine, hatta bazen uydurma haberlere bile itibar ettiğine rastlanmaktadır. Ayrıca tefsirin bir çok yerinde 'rivâyet edilmiştir ki', 'rivâyet olunur ki' gibi ifadeler kullanmak suretiyle meçhul sıygasıyla bazı rivâyetlere de yer vermektedir. Onun bu yönü, hadis ilmi açısından zayıf olarak değerlendirilebilir.

Elmalılı tefsirinde hadis olarak şöhret bulan ancak hiçbir muteber hadis kaynağında geçmeyen bir takım ifadeler yer vermiştir. Fakat bunları hadis olarak değil, bir kural, muteber ve hikmetli birer söz olarak değerlendirmiştir. Hadisçilik açısından onun bu tür ifade ve sözlere vukufiyeti takdire şayan bir durum olduğu gibi kuvvetli bir yönünü yansıtmaları bakımından da önemlidir.

Elmalılı'nın çok yönlü bir âlim olması hasebiyle onun tefsir, kelam, felsefe, sosyoloji, psikolojiyle ilgili yönleri araştırılırken hadisçilik yönü yeterince ele alınıp incelenmemiştir. Dolayısıyla hadislerle olan ilgi ve irtibatı hala araştırılmaya muhtaç bir konu olarak karşımızda durmaktadır. Bu yüzden Elmalılı'nın hadisçiliğinin ele alındığı yüksek lisans veya doktora gibi yeni akademik çalışmalara ihtiyaç vardır. Böylece onun ilmi değeri ortaya konmuş olabilir.

Söz konusu tefsir, çağımız insanının daha iyi anlayabilmesi için günümüz Türkçesi'ne aktarılacak suretiyle sadeleştirilerek neşredilmiştir. Fakat bu tür faaliyetlerin niyetleri maksatları iyi de olsa bir takım yanlış aktarma ve hatalar söz konusudur. Bu yüzden sadeleştirilmiş baskılardan istifade ederken dikkat edilmelidir. Sadeleştirme ve baskı hatalarının giderildiği, hadislerin ve diğer alıntılarının kaynaklarının bulunup gösterildiği yeni çalışmalara ihtiyaç du-

yulmaktadır. Böylece Elmalılı'nın tefsirinden azami istifade sağlanmış olacaktır.

Biz *Hak Dini Kur'an Dilinde* hadisleri nakletme ve sıhhat ve değerini açıklama bakımından bir inceleme yaptık. Elbette bu tam bir değerlendirme değildir. Bunun daha ileriye götürülmesi gerekir. Bir diğer yön ise, Elmalılı'nın yorum ve açıklamada hadisi nasıl kullandığının tefsir usulü açısından ortaya konulmasıdır ki, bu konu başka ilim dallarını ilgilendirmektedir.